

Cizí první komponenty složených slov z pohledu sémantiky

Charakteristickým znakem dynamiky současné slovní zásoby je nárůst složených slov s prvním komponentem cizího původu. Neologický slovník *Nová slova v češtině* (1998) uvádí až 27,29% kompozit. Většina z nich se skládá ze dvou cizích kořených morfémů nebo z jednoho cizího kořeného morfému. Mezi uváděnými 76 heslovými kořenými morfémy je až 57 morfémů cizího původu (tj. 75%). Navíc tyto přejaté kořenné morfémy tvoří v neologickém slovníku nejpočetnější skupiny, dosahují často několika desítek kompozit (srov. např. Lotko 2002, s. 7–21, s odkazem na další literaturu).

Příčinou tak velkého nárůstu složených pojmenování v současné slovní zásobě jsou podle našeho názoru silné internacionalizační tendence (v současnosti daleko převažující nad tendencemi nacionalizacními), výrazná snaha uživatelů jazyka a ekonomii jazykového vyjadřování, flexibilnější charakter složenin oproti motivujícím slovním spojením, větší míra explicitnosti složenin ve srovnání s odvozenými slovy (pro odborný styl proto představují kompozita výhodné a funkční pojmenovávací jednotky). Mnoho prvních komponentů složených slov cizího původu vykazuje relativně širokou spojitelnost s druhými (domácími) slovotvornými základy (např. *super-*, *mini-*, *pseudo-*, *kva-zi-*, *ex-*, *mega-*, *mikro-*, *makro-* aj.) a vytvářejí tak otevřené slovotvorné řady, které mohou být realizovány v souladu s různými pojmenovacími potřebami (srov. podrobněji: Lotko 2002).

Složenými hybridními substantivy (s prvním komponentem cizího původu) z pohledu slohových příznaků a expresivity jsme se na stránkách našeho časopisu už zabývali (srov. Mitter 2003). Cílem

našeho příspěvku je zachycení dynamiky významové stránky některých starších i nově přejatých komponentů cizího původu v současné slovní zásobě. Excerpcí výkladových slovníků současného jazyka (obou vydání *Slovníku spisovného jazyka českého* i obou vydání *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost*), výše uvedeného slovníku neologizmů, *Akademického slovníku cizích slov* a textů současné psané publicistiky jsme získali materiál pro náš příspěvek¹.

První komponenty složených slov mají často polysémní charakter, přičemž jejich polysémie přechází v mnohých případech již k homonymii, neboť souvislost jednotlivých významů je pro běžného uživatele jazyka povětšinou zastřená.

Nejběžnějším příkladem homonymie z rozpadlé polysémie jsou např. členy *auto-*, *foto-*, *radio-* atd. Komponent *auto-* může ve složených slovech vyjadřovat význam 'sám', *sebe-* 'vlastní' (např. *autoprotílátka*, *autoštěp*), jednak významy, které se právě na předchozím významu zakládaly, a to 'automobil, automobilový' (*autosedačka*, *autosoučástka*) a 'automatický' (*autoladění*). Původní význam komponentu *auto-* se stal motivací pro významy další. Takováto souvislost však nemusí být běžnému (lingvisticky neškolenému) uživateli jazyka zřejmá, proto je lépe člen *auto-* považovat již za homonymní. Uvedený přístup má oprávnění i s ohledem na jazykovou diachronii. I původně spolu úzce související významy se během vývoje slovní zásoby mohly od sebe poněkud vzdálit. Podobná souvislost mezi jednotlivými významy členu se vyskytuje např. u *foto-*. Komponent *foto-* může mít ve složeninách významy: 'světlo, světelný' (*fotosazba* polygr., *fotosázení* polygr.), 'fotoelektrický' (*fotobuňka* eltech., *fotočlánek* eltech.), 'fotografie, fotografický' (slangové výrazy *fotokniha*, *fotoobchod*). Mezi jednotlivými významy členu *foto-*, který již v současné jazyce směřuje k homonymii, existuje etymologická souvislost. Homonymii členů cizího původu v hybridních kompozitech se zabývala např.

¹ Excerpován byl průběžně deník „Mladá fronta Dnes“ v letech 2001–2002, výběrově jsme sledovali též deníky „Lidové noviny“, „Právo“, „Blesk“, „Super“ (do ukončení vydávání 30.4.2002), dále týdeníky „Týden“, „Astro“, měsíčník „Cosmopolitan“ v témže časovém období.

O. Martinčová ve své monografii *Problematika neologismů v současné slovní zásobě* (1983). Autorka v ní považuje členy jako *auto-*, *elektro-*, *foto-*, *radio-* apod. za homonymní (Martinčová 1983, s. 121–129).

Zajímavým případem jsou dnes již homonymní členy *cyklo-*, *disko-*. Komponent *cyklo-* může mít ve složeninách jednak význam pocházející z řečtiny ‘cyklus, cyklický’ (*cyklogram*, *cyklopropan*) a jednak význam – který se zformoval na základě slov utvořených ve francouzštině – ‘cyklista, cyklistika, cyklistický’ (*cykloprojedna*, *cyklostezka*). Tento nový význam členu *cyklo-* vznikl tedy až ve francouzštině, jeho původ se však odvozuje od původního významu členu *cyklo-* v řečtině, neboť ten se stal motivací pro druhý význam. Podobně je tomu u členu *disko-*. Tento člen pochází rovněž z řečtiny a byl motivací pro vznik slov *diskotéka*, *diskotékový*, která se utvořila rovněž ve francouzštině, srov. výrazy *diskooděv*, *diskopřehlídka* apod. Nově se komponentu *homo-* začíná užívat ve významu ‘homosexualita, homosexuální’ (*homomanželství* příl.). Zcela analogické je užití členu *hetero-* ve významu ‘heterosexualita, heterosexuální’ (*heterosvazek* příl.) a členu *bi-* ve významu ‘bisexualita, bisexuální’ (*bivztahy* příl.). Oproti předchozím výkladovým slovníkům (SSJČ, SSČ) se nově užívá členu *bio-* ve významech: ‘biologicky čistý, přírodní’, (*bionápoj*, *biopotravina*), ‘biometeorologický’ (*biopředpověď*, *biozátěž*), ‘bioenergetický’ (*biopole*), ‘biogenní’ (*bioprvky* biochem.), ‘biostratigrafický’ (*biohorizont*), ‘biotronický’ (*biolampa*), ‘bioelektrický’ (*biopotenciál* med.). Podobně jsou novější významy členu *dia-*: ‘diabetický, vhodný pro diabetiky’ (*diapivo*, *diavýrobek*), ‘dieta, dietický’ (*diakoutek*, *diaokénko*). Oba nové významy se v některých složeninách mohou prolínat, srov. výše *diakoutek*, *diaokénko* nebo *dianápoj*, *diapotraviny* apod. Rovněž komponent *termo-* se uplatňuje ve významech ‘termocitlivý’ (*termopapír*) a ‘termometrický’ (*termokolor*).

V nových významech se uplatňují také adjektivně-adverbiální komponent *makro-* a původně numerální člen *mono-*. Komponent *makro-* se objevuje nově ve významech ‘makro’ (*makroinstrukce*), ‘makroekonomický’ (*makroregulace*), člen *mono-* zase ve významech ‘mo-

nochromatický' (*monodisplej*), 'monofonní' (*monoverze*). U komponentu *euro-* se v souvislosti se vznikem a zavedením eura jako měnové jednotky v některých zemích EU vyvinul i význam 'týkající se eura', srov. *euroměsíčník*, *euroměsíčník*, *jednoeuro*, *dvoeuro*, *pětieuro*, tento komponent může tedy v novém významu plnit funkci prvního i druhého komponentu složených slov. Nově se utvořil člen *demo-* ve významu 'předvádění, předváděcí' na pozadí lat. slova *dēmōnstrāre* 'ukazovat, dokazovat', srov. slangové výrazy *demonahrávka*, *demoskladba*. Zcela jiného původu je komponent *demo-* ve významu 'lid, lidový' (srov. výrazy jako *demografie*). Tento význam se zakládá na řec. slově *dēmos* 'lid'. V případě komponentu *demo-* lze uvažovat o jeho homonymii. Rovněž nově se zformoval amorfematický komponent *opo-* ve významu 'opozice, opoziční', srov. složeniny *opodohoda* příl., *oposmlouva* příl. Vzniká tak humorná asociace s komponentem *opo-* ve významu 'opice' (srov. výrazy *opočlověk*, *lidoop*), který v naší slovní zásobě již zdomácněl.

Mezi homonymní členy vzniklé z rozpadlé polysémie patří názvy některých chemických prvků, u nichž je motivací vzniku příslušného pojmenování jejich barva. Tímto způsobem se utvořily názvy prvků *chlor*, *jod*, *kyan*, *arzen*, *chrom*. Tuto skutečnost dosvědčují i významy komponentů *chloro-* 'zelený' (*chlorofyl*), 'chlor' (*chlorovodík*), *chromo-* 'barva, barvivo, barevný' (*chromonáhraha*), 'chrom' (*chromočinnění*), *kyano-* 'tmavomodrý' (*kyanoplast*), 'kyan' (*kyanovodík*).

U některých členů původně předložko-předponového charakteru jako *super-*, *hyper-*, *para-*, *ex-* se utvořily významy, které lze po stránce slovnědruhové charakterizovat jako adjektivní, resp. adverbialní, např. *super-* 'mimořádný, velký, výjimečný, skvělý' (*superden*, *superstřelec*), *hyper-* 'velký, nadměrný' (*hyperpaměť*). U morfémů *super-*, *hyper-*, *mega-* je možné na pozadí trojic kompozit *superobchod* – *hyperobchod* – *megaobchod*, *supernabídka* – *hypernabídka* – *meganabídka* uvažovat o utvoření nového významu, tedy u *super-* 'supermarket, týkající se supermarketu', podobně u *hyper-* 'hypermarket, týkající se hypermarketu', u *mega-* 'megamarket, týkající se megamarketu'. Proto lze konstatovat, že komponenty *super-*, *hyper-*,

mega- jsou do značné míry homonymní. Někdy se původní předpona stala součástí nějakého složeného pojmenování, které pak v jiných složeninách, založených na zmíněném složeném pojmenování, zastupuje jako celek, např. *para-* > *parašutista*, *parašutistický* (*parajednotka*, *paraseskok*) i *paraplegie*, *paraplegický* (*paradivadlo*). Podobný vývoj měl i člen *tele-* (ř. *tele* 'daleko'), srov. *tele-* 'televize, televizní' (*telenoviny* příl., *telerada* příl., expr.), 'telepatie, telepatický' (*telemost*) i 'telekomunikace, telekomunikační' (*teleprodej*, *telezákazník*).

Mezi prvními členy jsou i takové, které vznikly podle vlastního jména, zvláště podle příjmení vědce, jenž se zasloužil o rozvoj daného oboru. Tyto členy (názyvy fyzikálních jednotek) se stávají součástí názvů jiných fyzikálních jednotek, např. *ampérvteřina*, *watthodina* anebo některých dalších pojmenování, srov. *galvanoměr*, *galvanotisk*. Zkrácením názvu časopisu „Cosmopolitan” vznikl člen *cosmo-*, srov. složeniny *cosmodívka*, *cosmožena* aj. Podle názvu časopisu „Astro” vznikly i názvy některých jeho rubrik *Astrokukátko*, *Astrotyden*.

Jako součásti názvů fyzikálních jednotek vystupují ve složeninách některé členy s původním významem adjektivním, resp. adverbialním, u nichž se vedle tohoto významu vyvinul i význam numerální. Jedná se o členy *mega-*, *giga-* (srov. jejich významy 'obrovský, ohromný'), které se uplatňují i ve významu 'milionkrát větší, milion jednotek' (*mega-*), resp. 'miliardtý násobek, miliard jednotek' (*giga-*). Podobně se i člen *mikro-* uplatňuje v numerálním významu 'miliontina jednotky', avšak oproti členům *mega-*, *giga-* nevystupuje *mikro-* v numerálním významu v hybridních složeninách (srov. *megawatthodina*, *gigawatthodina*). Při tvoření hybridních složenin (ne však jako součást názvů fyzikálních jednotek) se uplatňuje v poslední době i komponent *nano-* 'miliardtina zákl. fyz. jednotky', který nemá také původní význam numerální, srov. 'malost, trpaslictví' (*Akademický slovník cizích slov* 1995, 519). Tento komponent je doložen např. v hybridních složeninách *nanočástice*, *nanostrojek*, *nanotrubičky*, *nanověk* příl.

Novým jevem v současném lexiku je vznik expresivního významu u členu *turbo-*, který se doposud uplatňoval pouze ve slovech termino-

logického charakteru, v nichž zastupuje význam ‘turbína, turbínový, rotační, vířivý’. Dosvědčují to složeniny *turborůst* (‘ohromný, převratný, růst’), *turbokráva* (‘ohromná kráva’). Nově se v našem lexiku objevují slovnědruhově homonymní členy přejaté z angličtiny, např. *play-* může představovat substantivum, adjektivum i verbum (srov. složeninu *playlist*). Stejného charakteru jsou i členy *sprej-* a *stop-* (*sprejobraz*, *stopstav*), které mohou ve složeninách představovat rovněž substantivum, adjektivum a verbum.

Závěrem lze konstatovat, že mnohé původem polysémní členy směřují k homonymii, resp. jsou již v současném lexiku za homonymní pokládány. Tato skutečnost svědčí o tendenci k ekonomičnosti jazykových jednotek, nemusí se totiž tvořit nějaká formálně odlišná jednotka. Pro jazykový systém je tato tendence výhodná. U některých členů se vyvinuly nové významy, které buď s původním významem do jisté míry souvisejí, přesto však – zdá se – tyto významy od sebe již poněkud vzdálily (např. výše u *cyklo-*, *disko-*, *homo-*, *hetero-*), nebo je jejich vzájemná souvislost těchto významů již zastřena (např. u komponentů *super-* ‘supermarket’, *hyper-* ‘hypermarket’, *mega-* ‘megamarket’ oproti ostatním významům uvedených členů). Pro běžného uživatele jazyka se může rovněž zdát zastřena souvislost mezi jednotlivými významy komponentů *chloro-*, *chromo-*, *kyano-*. Ještě více je zastřený původní význam morfému *para-* ve složeninách s komponentem *para-* ve významech ‘parašutista, parašutistický’ a ‘paraplegie, paraplegický’. O plné homonymii lze naproti tomu uvažovat u členů *bio-*, *demo-*, *dia-*, *ex-*, *para-*, *tele-*.

Literatura

Akademický slovník cizích slov A-Ž, 1995, Praha: Academia.

Bozděchová I., 1991, *Nakupujeme v diaprodejnách*, „Naše řeč“ 74, s. 109–111.

Bozděchová I., 1996, *Tvoření slov skládáním*, Praha: IVS.

Lotko E., 2000, *Co odhaluje analýza neologismů v současné češtině?* [in:] *Studia z filologii słowiańskiej ofiarowane profesor T. Z. Orłós*, Kraków, s. 137–141.

Lotko E., 2002, *O některých vývojových tendencích v současné slovní zásobě a jejich příčinách (na materiálu češtiny, slovenštiny a polštiny)*, „Studia Slavica“ V, Ostrava, s. 7–21.

- Martincová O., 1983, *Problematika neologismů v současné češtině*, Praha: UK.
- Martincová O., Savický N., 1987, *Hybridní slova a některé obecné otázky neologie*, „Slovo a slovenost“ 48, s. 124–139.
- Martincová O. a kol., 1998, *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*, Praha: Academia.
- Mitter P., 2003, *Hybridní kompozita v současné češtině z hlediska slohových příznaků a expresivity*, „Bohemistika“ III, č. 4, s. 321–327.
- Mluvnice češtiny* (1), 1986, Praha, Academia.
- Rejzek J., 2001, *Český etymologický slovník*, Praha: Leda.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, 1994, 2. vyd., Praha: Academia.
- Slovník spisovného jazyka českého*, 1989, 2. vyd. Praha: Academia.
- Šmídová P., 2000, *Kvantifikačně-intenzifikační významy prefixoidů (na materiálu současné češtiny)*, „Jazykovědné aktuality“ XXXVII, zvláštní číslo, s. 87–95.
- Tichá Z., 2001, *Některé tendence v nové lexikální zásobě. Na základě srovnání dvou časových vrstev nového lexika*, „Jazykovědné aktuality“ XXXVIII, číslo 3, s. 82–86.